

*Солтоноев А.М.***ОМОНИМДЕРДИН ГРАММАТИКАЛЫК ЖОЛ
МЕНЕН УЮШУЛУШ ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ***Солтоноев А.М.***ГРАММАТИЧЕСКАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ
ОСОБЕННОСТИ ОМОНИМОВ***A.M. Soltonoev***FEATURES OF THE GRAMMATICAL
ORGANIZATION OF HOMONYMS**

УДК: 811.11.(575.2) (04).

Аталган макалада тилдик кубулуштардын бири болгон омонимия маселеси каралды. Мында омонимдердин табиятын, тилдик кубулуш катары бөтөнчөлүгүн, мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн жана грамматикалык жол менен уюшулуш жолу көрсөтүлдү. Анткени буга чейин омонимдердин лексика-морфологиялык жактан куралышы тууралуу бир катар окумуштуулар айрым бир пикирлерин билдиришкен, бирок синтаксистик табияты боюнча эч кандай ой-пикир айтыла элек. Бул макалада омонимдердин синтаксистик жактан уюшулушу, алардын бөтөнчөлүгү жана синтаксистик структура менен болгон байланышы жөнүндө алгачкы маалымат берилди. Жазган ишибизде омонимдердин түзүп турган түгөйлөрү бир гана морфология же синтаксис илимине тиешелүү эмес экендигин, анын фразеологизмдер менен байланышы, компонент катары келишине токтолдук жана бири-биринен болгон айырмачылыгын белгилеп көрсөтүүгө аракет кылдык. Окумуштуулардын эмгектерине таянуу менен, алардын пикирлерин, жазган маалымат-материалдарын салыштырып, анализ жасоо аркылуу тилдик факт-материалдар талдоого алынды.

Негизги сөздөр: омоним, грамматика, синтаксис, фразеологизм, морфология, лексика, полисемия ж.б.

В статье обсуждается вопрос об омонимии, одном из языковых явлений. Раскрывается природа омонимов, их уни-кальность как языкового явления, их особенности и грамматическая организация. Это связано с тем, что ряд ученых уже высказали свои взгляды на лексическую и морфологическую структуру омонимов, но не высказали мнения об их синтаксической природе. В этой статье также представлена основная информация о синтаксической организации омонимов, их специфике и их отношении к синтаксической структуре. В нашей статье мы попытались подчеркнуть, что пары омонимов относятся не только к науке о морфологии или синтаксису, но и к их связи с фразеологией как составной частью, и отличить их друг от друга. На основе работ ученых лингвистические факты были проанализированы путем сопоставления и анализа их мнений и информации.

Ключевые слова: омонимы, грамматика, синтаксис, фразеология, морфология, лексика, многозначность и др.

This article discusses homonymy, one of the linguistic phenomena. It shows the nature of homonyms, their uniqueness as linguistic phenomena, their characteristic features and ways of grammatical organization. So far, a number of scientists have expressed certain opinions about the lexical and morphological structure of homonyms, but no opinion has yet been expressed on the syntactic nature. This article also provided initial information on the syntactic organization of homonyms, their uniqueness, and their relationship to syntactic structure. In the work we wrote, we tried to show that the pairs that make up homonyms relate not only to morphology or the science of syntax, but also to how they relate to phraseological units and act as components, emphasizing the differences they have from each other. The linguistic factual material was analyzed by comparing and analyzing the opinions recorded based on the works of scientists.

Key words: homonyms, grammar, syntax, phraseology, morphology, lexis, polysemy, etc.

Кыргыз тилинде грамматикалык омонимдердин жасалышына кайрыла турган болсок, морфологиялык омонимдер мүчөлөрдүн жардамы менен жасалса, синтаксистик омонимдер сөз айкашы аркылуу уюшулат. Омонимдердин тилибизде колдонулуш мүмкүнчүлүгүнүн өзгөчөлүгү катары анын бир канча маанидеги сөздөрдү (тыбыштык түзүлүшү бирдей) бир гана сөз менен атоосунда. Эгерде ошол ар башка түшүнүктү билдирген сөздөрдү же сөз айкашын башка сөздөр аркылуу атасак, сөз корубуз алда канча мол, бай болмок. Бирок тилге байланыштуу кубулуштардын ар биринин касиети, мүнөздү өзгөчөлүгү, берген мааниси бөлөк болот. Лексикалык омонимдердин тилибизде көп эле жолуктуруп, сүйлөө кебибизде да колдонуп жүрөбүз. Албетте, омонимдердин табияты башкача, алардын айтылышы менен жазылышы окшош болгону менен, берген мааниси, түшүнүгү ар кандай. Биз омонимдердин грамматикалык жактан

уюшулуш өзгөчөлүгүн карап, эки бөлүмгө бөлүп көрсөтүүнү ылайык көрдүк.

Омонимдер негизинен эле тилдин мүмкүнчүлүктөрүн пайдалануу аркылуу же башка тилдерден кабыл алынган сөздөрдүн натыйжасында пайда болот [1, 95-б.]. Мындан тышкары унгу сөздөргө ар кандай мүчөлөрдүн уланышы аркылуу да омонимдердин пайда болгонун байкаса болот. Бир канча сөздөрдү мисалга алалы:

-лаш: Катташ I эт. Бири-бири менен катташуу, байланышып туруу. Мисалы: *Алыстабай, кат-кабар алып катташып тур!*

Катташ II эт. Биргелешип жазуу, каттоо. Мисалы: *Асандын колуна калемди ала коюп катташа койсон боло?!*

-лаш: Сырдаш I эт. Бири-бирине сыр айтуу. Мисалы: *Теңтуш элек, экөөбүз тепкедей кезде сырдашкан* (Токтогул).

Сырдаш II эт. Биргелешип сырдашуу, боё. Мисалы: *Банкадагы сырды алып бирге сырдаш.*

-ыр: Жаздыр I эт. Бир нерсени жазууга мажбур кылуу. Мисалы: *Супахан баласына жашырын кат жаздырат* (Жантөшев).

Жаздыр II эт. Кандайдыр бир түрмөктөлгөн, бүктөлгөн нерсени жайдыруу, ачтыруу. Мисалы: *Бүктөлүп турган жуурканды жаздырып койчу кызыңа.*

Жандыр I эт. өрүлгөн, эшилген, согулган нерселерди кайра жазуу. Мисалы: *Салима оң колу менен жиптин бир учун жандырды.*

Жандыр II эт. Күйгүзүү, тутандыруу. Мисалы: *Тек гана элпек кыймылдап, ширенке тартып чырак жандыргылачы деди.* (З.Сооронбаева)

-ык: Алек I зат. Жибек аралаштырып токулган жол-жол кездеме. Мисалы: *Алек тонун кийинчи* (фольклор).

Алек II зат. Кандайдыр бир ишке айланышып убаралангандык, түйшүк, машакат. Мисалы: *Тестиер Медер да, калчылдаган кайатам да кой менен алектиз* (Өмүрбаев).

Алик I зат. Салам айткан адамга кайырган жооп. Мисалы: *Көпчүлүк дүрүлдөп алик алды* (Касымбеков).

Алик II зат. Күрөштүн бутту тосуп жыгуу ыкмасы. Мисалы: *Алик салуу.*

Бурак I зат. Эпостордо, жомоктордо айтуучу чаалыкпач, чарчабас тулпар, мыкты күлүк. Мисалы: *Жан атам минип жүрөт деп, Бурак атка токутуп* («Манас»). *Жаныбарым чаалыкпас, Бу жалгандын бурагы.*

Бурак II зат. Толуп турган жаш мезгил, толукшуган гүлгүн жаштык. Мисалы: *Бул он алты жаштагы бурак кыздын наристелиги, чымчыктын*

колтугундай жылуу, уяң сезим болуучу. Күлөт талаа жаркырап, Көркү сулуу гүл бурак (Шамшиев).

-лар: Айдар I зат. Төбөгө коюлган чач (эркектерге карата айтылат) Мисалы: *Беш балбанды карасан, Төбөдө айдар чачы бар* («Манас»).

Айдар II зат. Желарыгы, айдарым жел. Мисалы: *Чаргын жогортон муздак айдар беттерин желтип өтсө, аны да көп сезе бербей кескин сүйлөдү* (Сыдыкбеков).

-ла: Алка I зат. Алкым, жаканын эки башы бириккен, топчуланган жери. Мисалы: *Алкалардан алышып* (фольклор). *Эски чепкендин алка жакасына салып, уулун жонуна көтөрүп Ак-Өгүздү жөө ашкан* (Сыдыкбеков).

Алка II зат. Дербиштердин зикир чалганда тегеренип басып туруучу айланасы. Мисалы: *Азаныңбы, алкаңбы? Зикириңби, ырыңбы?* (Токтогул).

Улама I зат. Эски окуялар, өткөн-кеткен жөнүндө кеп угуп, көптү билген, көп нерселерден кабары бар адам. Диний жөрөлгөлөрдү жакшы билген адам. Мисалы: *Жусуп айылдагы аксакалдарды, көптү билген уламаларды чогултту. Кары улама курандан хутба сүрөөнү окуду.*

Улама II сын. Бири-бирине улап кураштырылган, жамаштырылып куралган жасалма. Мисалы: *Кемтигине курама, Сыныгына улама, Он тиш соко шай болсун* (Осмонкул).

Албетте, муну морфологиялык жол менен, тактап айтканда, мүчөлөрдүн жалганышы аркылуу уюшулду дейбиз. Айрым окумуштуулар грамматикалык омонимдердин (морфологиялык) жасалышы тууралуу ар кандай пикирде десек болот. Айталы, А.Сапарбаев: “Эгерде этиштин түрдүү лексика-грамматикалык категорияларын түзүүчү мүчөлөрдүн уланышы аркылуу окшошуп калган сөздөрдүн баарын тең эле омонимдер дей турган болсок, анда **болот** - зат. - болот өндүрүү, **болот** – этиш - адам болот деген сыяктуу сөздөр да омоним катары каралышы керек эле” [2, 90-б.].

Окумуштуу жогорудагыдай сөздөрдү омофондор деп атап, барат жана парад деген сөздөрдү да келтирет. Бул жерден **парад-барат, ток-ток, сок-сок** ж.б. сөздөрдү омофон катары кароого болот, бирок **болот** деген сөздү омофонго кошуу негизсиз дейбиз. Себеби **болот** сөздү айтууда эч кандай тыбыштык жактан өзгөрүүгө учурабай, кадимки абалында гана айтылып, эки башка маанини камтып турат.

Жаңы пайда болгон түшүнүктөрдү, нерселерди атоодо бардык учурда эле жаңы сөздөр же башка тилдердеги терминдер колдонула бербестен, морфологиялык каражаттар да кеңири пайдаланылып, тилде

лексикалык бирдик түзүлөт. Мына ушундай жол менен пайда болгон жаңы сөздөр адепки учурда (унгу түрүндө) өзүлөрүнүн сырткы формалары боюнча айырмаланып турганы менен, морфологиялык каражаттардын жардамы аркасында тыбыштык түзүлүшү окшош болуп, туунду омонимдер деп аталат [2, 100-б.].

Албетте, омонимдердин морфологиялык жол менен уюшулушу тууралуу кеп кылганда мүчөлөрдү эске албай коё албайбыз. Анткени алардын жардамы менен түрдүү омоним сөздөрдүн жасалгандыгын көрөбүз. Ошондуктан мүчөлөрдүн тилибизге тийгизген таасири абдан чоң жана алар тилдин байышына өбөлгө түзүп келет.

Кээ бир окумуштуулардын айтуусунда унгусун түзүп турган сөздөр лексикалык омоним болот дешет. Туура, андай сөздөр да бар, бирок бардыгын тең эле омонимдер деп айтуу боло бербейт. Анткени айрым сөздөрдүн унгусу эч кандай омонимдик катышты түзө албай калган учурлар да бар. Мисалы: **Качыр** деген сөздү ала турган болсок, анын унгусу **кач**. Аталган сөздүн бир гана мааниси – (бул буйрук этиш) кандайдыр бир заттан качуу, алыстоо. Мисалы: *Алдыгы жерден кач, машина уруп кетпесин. Сен кач, мен кубалайын.*

Синтаксистик омонимдер деп эки же андан ашык сөз айкашынан туруп, жазылышы жана айтылышы окшош келип, экиден ашык ар башка маанини туюндурган сөздөрдү айтабыз. Аталган омонимдер жөнүндө бир канча мисалдарды келтирели.

Суу кечпейт I. Кандайдыр бир жандыктын суудан өтпөсүнө карата айтылган сөз. Мисалы: *Анын атын арык аттап, суу кечкенин көргөн эмесмин* (З.Сооронбаева).

Суу кечпейт II. аталган сөз өтмө мааниде айтылып, калп айткан, алдаган адамдарга карата колдонулган, айтылган сөз (фразеологизм). Мисалы: *Калптын сөзү суу кечпейт* (макал).

Ачып кетти I. Бир нерсенин оозун ачуу (үйдүн эшигин, казандын капкагын, каптын оозун, сарайдын каалгасын ж.б. нерселердин). Мисалы: *«...Куйручуктун эшикти ачып кеткенин көрүп, кылыч байланып турган жигит какайып тура калды «Үркүн».*

Ачып кетти II. Боор оору, бирөөнө жан тартуу, анын абалына кейүү маанисинде. Мисалы: *Сага жаным ачып кетти. Эжен шаарды билбейт. «Таштабачы апак».*

Ачып кетти III. Кандайдыр бир тамак-ашты жей турганга мүмкүн болбогон, көп убакытка туруп калган абалын билдирген сөз.

Мисалы:

*Анаң кетти азанга,
Сүт куям деп казанга,
Казан какшып кетиптир,
Камыр ачып кетиптир.
Алдей бөпөм, ак бөпөм,
Ак бешикке жат бөпөм.*

(Бешик ырлары)

Суу куйду I. Адамдардын кылык-жоругуна, мүнөзүнө карата айтылган сөз. Мисалы: *Кемпири каза болгондон бери көзү мындай болсо эле бу келин небересин какыс-кукус кылып жиберет. Анысы да кенжелерин ыркыратып, чыркыратып суу куйду тентек чыкты. «Убал»*

Суу куйду II. Ар кандай идишке же адамдын колун жууй турган учурда айтылчу сөз. Мисалы: *Гаражды ачып, күздөн бери айдала элек жигулусин от алдырууга киришти. Тоңуп калыптыр, радиаторуна кайнак суу куйду да полярный лампа менен аяк-биягын кактап, эки саатка чамалуу асылып атып от алдырды...» «Убал».*

Жаш кетти I. адамдар кайгырганда, капа чеккенде, кубанганда же сүйүнгөндө көзүнөн чыккан тамчыга карата колдонулган сөз. Мисалы:

*Азынап жайдак ат кетти,
Арылбай муңдан дат кетти.
Бирок жок кийип калаарга,
Буркурап бөрксүз баиш кетти.
Боз үйсүз такыр журт калып,
Бук болуп, көздөн жаш кетти (баллада).*

Жаш кетти II. Адамдардын бул дүйнөдөн эрте өткөнүнө карата айтылган сөз. Мисалы: *Он гүлүнүн бири ачылбай, жаш кетти бечара.*

Жашып кетти I. Ыйлагысы келүү, ыйлап жибере жаздаган, көзүнө жаш алуу деген мааниде колдонулат. Мисалы: *Баланы көргөндө жүрөгүм элжиреп, дене боюм өзгөрүп, ого бетер жашып кеттим* (Абдукаримов). *«Башкаларга чуурутуп бала берген кудай ага калганда неге колу жумулуу?... Орозкул жашып кетти* (Айтматов).

Жашып кетти II. Кандайдыр бир затты отко салып ысытып, жумшак абалга келтирүү маанисинде айтылган сөз. Мисал:

*Отко салган темириң,
Жашып кетти карагын.
Эми сонун ийилет,
Басып албаң бармагың (фольклор).*

Көзү өттү I. Адамдардын бул дүйнө менен коштошуп, акыркы сапарга кеткендеги маанидеги айтылган сөз. Мисалы:

«Сүйрү саба, сүт кымыз,
Сүйлөшүп кимге сунабыз.
Сүт татыган жакшы сөз,
Энекем көзү өткөн соң,
Эми кимден угабыз... (А.Акматалиев).

Көзү өттү П. Кандайдыр бир затка же кымбат болгон ар түрдүү нерсеге көзү кычышып, ага жетүүгө, алууга аракет кылуу максатында колдонулган маанидеги сөз. Мисалы:

Аңкап анык суусадым,
Көзүм сууга өткөнү.
Суудан берсең экен-деп,
Талап кылдым теңдеп... (Манас).

Жара чыкты I. Адамдардын денесине кандайдыр бир дарттын, оорунун белгиси чыгуусуна, өкүнүп, өзүн-өзү жемелеп, мээнин иштебей калышына карата колдонулган сөз. Мисалы:

Куудулданып, кургак сөзгө жылытып...
Эсибизге жара чыкты курутуп.
Аял менен балабызды көп ойлоп,
Айрым кезде апабызды унутуп (Кожомбердиев).

Жара чыкты II. Адамдар ортосунда болуп жаткан сөздү ортосунан бөлө салып, кошо аралашканда, кандайдыр бир затты тешип чыгуу маанисинде айтылган сөз. Мисалы: *Бөдөшибек менен Айсулуу ал-абал сурашып, өткөндөгүлөрүн эстеп күлө калышканда ортодогу сөздөрүн жара чыгып, Сарыбай кошо күлүп сүйлөп калды* (Алыбаев).

Жай алды I. Адамдар кыйналып, ооруп же азап чегип акыры жанын жерге берген мааниде колдонулган сөз. Мисалы:

Каныкей, Жаңыл, Сайкалдар
Калп, чынбы, билбейм аларды,
Эркекке бир аз тең болуп
Эркиндик жолун таба алды,
Башкасы жетпей теңдикке
Өмүрү өтүп кордукта
Өлгөндө гана жай алды (Сарногоев)

Жай алды II. Жылдын төрт мезгилинин бири болгон жай мезгилинин алдындагы учуру, жаздын мезгилинин аякташы. Мисалы: *Силер кандай немесинер, айыл чарбага керектүү буюмдарды жай алды жиберген, жаз жумушу эбак бүттү го?* (Алыбаев).

Мындан сырткары көптөгөн мисалдарды айтууга болот. Биз болгону айрымдарына гана токтолуп,

омонимдердин түгөйүн түзгөн сөздөрдүн түз мааниде жана өтмө мааниде колдонулуш өзгөчөлүгүн көрсөткөнгө аракет жасадык.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз тилиндеги грамматикалык омонимдердин өзгөчөлүгү, бөтөнчөлүгү бар. Себеби лексикалык омонимдердин табиятын изилдөөдө анын менен кошо окшоштукту жаратып турган көп маанилүү (полисемия) сөздөрдөн ажыратуу маселеси жаралат. Анткени көп маанилүү сөздөр эки же андан ашык башка маанини гана туюнтуп кала турган болсо, ошондо аны омонимдик түгөй катары кароого болот. Ж.Мамытов: “Көп маанилүү сөздөрдүн бири башка мааниге өткөндө аны омоним дейбиз. Омонимдер менен полисемиянын табияты окшош жана бирдей” – деген пикирин билдирет [3, 98-6]. Ал эми грамматикалык омонимдер туурасында сөз болгондо мүчөлөр менен сөз айкашына абдан көңүл буруп, дыкаттык менен карап чыгыш керек. Анткени синтаксистик омонимдердин бардык эле түгөйүн тике же түз маанидеги сөз айкашы түзбөстөн, бир түгөйүн фразеологизм (туруктуу сөз айкашы) түзүп калуусу толук мүмкүн. Ошондуктан омонимдерди түрлөргө ажыратууда фразеологиялык омонимдер деп кароону унутпашыбыз керек. Омонимдердин жасалышы же уюшулушу эки багытта каралат: 1. Мүчөлөрдүн жардамы (уланышы) уюшулган сөздөрдү морфологиялык омоним дейбиз. 2. Сөз айкашы аркылуу түзүлгөн сөздөрдү синтаксистик омоним деп атайбыз.

Адабияттар:

1. Жапаров Ш., Сыдыкова Т. Азыркы кыргыз тилинин лексикологиясы жана лексикографиясы. - Б., 2012.
2. Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. - Б., 1997.
3. Мамытов Ж. Азыркы кыргыз тили: Фонетика жана лексикология. - Б., 1999.
4. Керим Т. Түрк жана кыргыз тилиндеги омонимдердин салыштырма лингвистикалык парадигмасы. - Б., 2018.
5. Бекджанова Р. Кыргыз тилиндеги омонимдер [Текст]: дисс. канд. филол.наук. - Фрунзе, 1967. - 14 б.
6. Маматова А.М. Пути перевода особых форм глаголов английского языка на Кыргызский / Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана №8, 2016. 103-105 б.